

Володимир Кулик

## ЗАКОН ПРО ФУНКЦІОНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В СВІТЛІ ПРЕФЕРЕНЦІЙ ГРОМАДЯН ЩОДО МОВНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ

*У статті проаналізовано ключові норми ухваленого в квітні 2019 року закону про функціонування української мови як державної з погляду їхньої відповідності преференціям різних регіональних і мовних груп щодо мовної політики держави. Аналіз показує, що більшість громадян загалом підтримують ключові аспекти нового закону, проте норми щодо вживання української мови на телебаченні й радіо та викладання українською мовою більшості предметів у школах, де раніше все викладалося російською, не цілком відповідають побажанням громадян, особливо російськомовців і мешканців східних і південних областей.*

**Ключові слова:** державна мова, закон про державну мову, мовна політика, преференції громадян щодо мовної політики, державне регулювання мововжитку.

**Volodymyr Kulyk. The Law on the functioning of the Ukrainian language in view of citizens' preferences regarding the state's language policy.** The article analyzes the key norms of the 2019 Law on the functioning of Ukrainian as the state language from the point of view of their correspondence to the preferences of various regional and linguistic groups regarding the state's language policy. The analysis shows that the majority of citizens generally supports key aspects of the new law but the provisions on the use of Ukrainian on television and radio and the teaching of most subjects in Ukrainian in those schools previously teaching everything in Russian do not fully correspond to citizens' preferences, particularly those of Russian-speakers and residents of eastern and southern oblasts.

---

**Кулик Володимир Михайлович** – доктор політичних наук, головний науковий співробітник відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

***Key words:** state language, law on state language, language policy, citizens' preferences regarding language policy, state regulations on language use.*

*Ключова доповідь на Всеукраїнській науковій конференції  
«Етнополітика в Україні: дискурс і реалії»  
21 листопада 2019 року*

Результати президентських виборів 2019 року спонукають дослідників по-новому подивитися на преференції громадян щодо мовної політики держави, щоб відповісти на питання про доречність продовження чи зміни здійснюваного в попередні роки курсу. Переконливу перемогу Володимира Зеленського, що спілкувався переважно російською, не надавав мовній проблемі особливого значення й досить критично відгукувався про українізаційні заходи свого головного конкурента – Петра Порошенка, деякі оглядачі оцінили як свідчення неприйнятності цих заходів для більшості громадян, а отже, потребу радикальної зміни державної політики в мовній ділянці. Але така оцінка надто спрощена й категорична. Той факт, що Зеленський переміг майже в усіх областях України, зокрема й тих, де переважна більшість населення говорить українською мовою та традиційно підтримує політичні сили, зорієнтовані на підвищення її ролі в суспільстві, наводить на думку, що в цьому кандидаті багатьох привабили насамперед якісь інші аспекти особистості чи програми, а мовний аспект не мав для них великого значення. Звичайно, серед 73% виборців, які голосували за Зеленського, напевно було чимало тих, хто сподівався на відмову від Порошенкового курсу на поширення української мови та інші складники руху України геть від «руського мира». Але як показало проведене перед другим туром виборів опитування Київського міжнародного інституту соціології (КМІС), громадяни найбільше чекали від нового президента зниження тарифів на комунальні послуги, боротьби з корупцією та кроків до припинення війни на Донбасі, тоді як мовні проблеми до

15 пріоритетних не потрапили [1]. Тому питання про те, якої саме політики населення очікує від нового президента в мовній ділянці, треба вивчати окремо.

Це питання набуває особливої актуальності з огляду на ухвалення в останні тижні Порошенкового президентства закону про функціонування української мови як державної, що його Зеленський критикував і тому, можливо, захоче скасувати. Хоча довгий час Порошенко тихцем блокував ухвалення цього закону, вважаючи його шкідливим для суспільної єдності [2], безпосередньо перед ухваленням він активно рекламував його в своїй виборчій кампанії, тому закон сприймається в суспільстві як частина Порошенкового наголосу на «армію, мову, віру». Опоненти закону намагалися не допустити його ухвалення в другому читанні, внівши понад дві тисячі поправок, розгляд яких мав затримати вирішальне голосування до того часу, коли Порошенко вже не зможе надати йому чинності своїм підписом, а новий президент, як вони сподівалися, накладе вето, якого парламент не зможе подолати. Однак за кілька днів до другого туру виборів голосування за закон таки відбулося, і Порошенко, зрештою, підписав його за кілька днів до припинення повноважень. Тепер Зеленський може або не чіпати важливого для багатьох активних громадян закону, але не дуже дбати про його виконання, або спробувати його скасувати, наприклад, за допомогою Конституційного Суду (який уже не раз «допомагав» президентам позбутися тих законів, яких вони не могли чи не хотіли скасувати в парламенті). Відразу після перемоги на виборах Зеленський сказав, що доручить зробити «ретельний аналіз цього закону, щоб пересвідчитися, що в ньому дотримані всі конституційні права та інтереси всіх громадян України», адже його, мовляв, ухвалено без широкого громадського обговорення [3]. Насправді громадське обговорення вже давно відбулося й мало наслідком величезну кількість пропозицій, що їх парламентський комітет розглянув і певною мірою врахував. Але якщо мати на увазі не думку окремих зацікавлених осіб, а позицію більшості

населення, то найкращим способом її з'ясування є соціологічні опитування, які дають змогу також вивчити відмінності між перевагами окремих груп населення та зміну цих переваг із часом. Спробу такого з'ясування й буде зроблено в цій статті.

Мій аналіз зосереджуватиметься на чотирьох ключових аспектах нового закону, де він розширює чи посилює державне втручання в суспільний мововжиток на користь української мови:

1) загальній спрямованості державної політики на поширення української мови в усіх суспільних ділянках з орієнтацією на забезпечення її панівного становища; 2) вимозі щодо переважного вживання української мови не лише в державному секторі, а й у сфері торгівлі та послуг (де досі панує російська, призводячи до масового порушення прав україномовців); 3) державному регулюванню мови телебачення та радіо з метою забезпечити певний мінімум української мови в їхньому ефірі (відмова від такого регулювання в мовному законі 2012 року призвела до очевидної маргіналізації державної мови в цій ділянці); 4) прагненні підвищити роль української мови в освіті (де більшість шкіл і вишів уже віддавна мають статус україномовних, але поза уроками чи лекціями, а нерідко й під час них, панує російська). Не в усіх цих аспектах аналізовані дані опитувань стосуються безпосередньо тих норм, які запроваджено новим мовним законом, але всі запитання пов'язані якщо не з буквою, то, так би мовити, з духом законодавчих новацій, з їхньою загальною орієнтацією на посилення позицій української мови у відповідних практиках.

Маючи на меті оцінити переваги не лише всього дорослого населення, а й окремих груп із різними поглядами, я розглядатиму в кожному випадку дані для всієї вибірки й окремо для мешканців чотирьох макрорегіонів (Заходу, Центру, Півдня й Сходу) та для трьох головних мовних груп, окреслених за переважною мовою повсякденного спілкування, як її вказали самі респонденти. Україномовними й російськомовними я називатиму тих, хто заявив про вживання в повсякденному житті «тільки» або «в більшості ситуацій» відповідної мови, а двомовними – тих, які

сказали, що спілкуються двома мовами «рівною мірою». Нарешті, для кожного аспекту я розглядатиму дані опитувань за різні роки, маючи на увазі можливість істотних змін із часом, зокрема, після Євромайдану та початку російської агресії проти України. У більшості випадків я порівнюватиму дані опитувань КМІСу, проведених у лютому 2012 та травні 2017 року, але для тих запитань, які 2012-го не ставилися, я муситиму обмежитися порівнянням даних 2017 року з іншим післямайданним опитуванням, від вересня 2014-го\*. Задля порівнянності результатів у даних раніших опитувань вилучено респондентів із тих територій, які пізніше стануть недоступними для українських соціологів унаслідок російської агресії, тобто Криму та частини Донбасу. Таким чином, подані в таблицях цифри відбивають реальні зміни в перевагах громадян, а не зміну загальнонаціональних показників просто внаслідок зменшення території країни.

### *Загальна спрямованість мовної політики*

У всіх трьох опитуваннях КМІС на моє замовлення запитував респондентів, що, на їхню думку, державна політика в мовній сфері має робити «в першу чергу», пропонуючи той самий вибір між трьома альтернативами, які впродовж усіх років незалежності обстоювали, хоч і неоднаково формулюючи, різні політичні партії та громадські організації. В усіх опитуваннях респонденти найчастіше вказували два завдання: «сприяти поширенню україн-

---

\* Опитування 2012 року (2029 респондентів) здійснено за фінансової підтримки Наукового товариства імені Шевченка в США (з фонду імені Наталії Данильченко). Опитування 2014 року (2035 респондентів) стало можливим завдяки грантові Канадського інституту українських студій Альбертського університету (з Вічного фонду імені родини Стасюків). Опитування 2017 року (2040 респондентів) проведено в межах Дослідницької ініціативи для демократичних реформ в Україні (RIDRU), фінансованої на кошти гранту Інституту перспективних досліджень імені Кулів Альбертського університету (KIAS). У кожному випадку статистична похибка не перевищує 3,3%.

ської мови в усіх сферах життя» та «вирішити питання статусу російської мови» (про «реалізацію прав національних меншин у мовній сфері» вони дбали набагато менше). Це були два принципово різні способи подолати різницю невідповідності між формальним статусом української мови як єдиної державної та її досить обмеженим обсягом уживання в багатьох суспільних ділянках: перший спосіб передбачав розширення вжитку, а другий – фактичне зниження статусу через надання такого самого статусу російській мові, яке легітимізувало б (як це сталося в Білорусі) її переважне вживання. Як показують наведені в табл. 1 показники, вже в опитуванні 2012 року орієнтація на поширення української мови суттєво переважала, але до 2017-го вона набагато посилилася, до того ж це посилення охопило всі регіональні та мовні групи, хоч між ними зберігаються великі відмінності\*. Оскільки україномовці та переважно україномовні мешканці Заходу від початку величезною більшістю підтримували українізацію, то найбільшої зміни зазнали преференції двомовних і російськомовних респондентів, які переважають на Сході та Півдні, а також мешканців Центру, які раніше мали менш рішучу позицію. Хоча російськомовці та, меншою мірою, мешканці Півдня й Сходу все ще надають перевагу підвищенню статусу російської мови, велика частина членів цих груп, попри власну російськомовність, усвідомила першорядну важливість поширення національної мови, забезпечивши таким чином безперечну загальнонаціональну перевагу цієї позиції.

---

\* Треба мати на увазі, що не всі відмінності між показниками різних років для тих самих категорій респондентів є статистично значущими, тобто відбивають реальні зміни в преференціях певних суспільних груп, а не похибки їх вимірювання за допомогою обмеженої вибірки респондентів. Систематична перевірка значущості забрала б дуже багато часу й істотно обтяжила представлення результатів у таблицях. Для приблизного оцінювання можна вважати значущими всі відмінності, що перевищують статистичну похибку, тобто 3,3% для всієї вибірки та пропорційно більше для певних її частин (зادля спрощення пропонуємо вважати єдиним порогом для всіх частин рівень 10%).

Таблиця 1.

**Відповіді респондентів на запитання «На Вашу думку, державна політика в мовній сфері має в першу чергу...» (КМІС, лютий 2012 та травень 2017; у відсотках) \* [6]**

	Всі респонденти		Україномовні		Двомовні		Російськомовні	
	2012	2017	2012	2017	2012	2017	2012	2017
Сприяти поширенню української мови в усіх сферах життя	44,4	61,0	71,9	85,8	39,8	51,4	11,5	23,9
Вирішити питання статусу російської мови	29,4	20,0	7,4	2,6	26,1	19,4	59,9	53,6
Забезпечити реалізацію прав національних меншин у мовній сфері	11,4	11,6	7,8	6,2	15,5	18,1	13,5	15,7
<b>ВАЖКО ВІДПОВІСТИ</b>	14,9	7,4	13,0	5,4	18,5	11,1	15,1	6,7
	Захід		Центр		Південь		Схід	
	2012	2017	2012	2017	2012	2017	2012	2017
Сприяти поширенню української мови в усіх сферах життя	79,9	86,8	57,7	73,4	21,1	34,3	6,9	28,8
Вирішити питання статусу російської мови	6,0	4,1	13,9	8,4	55,7	42,5	49,8	39,7
Забезпечити реалізацію прав національних меншин у мовній сфері	6,8	6,2	11,4	9,8	10,2	13,5	29,0	22,8
<b>ВАЖКО ВІДПОВІСТИ</b>	7,3	2,9	17,0	8,4	13,0	9,6	24,2	8,6

\* У цій і подальших таблицях великими літерами виділено ті варіанти відповідей, що їх інтерв'юери мали не зачитувати респондентам, але реєструвати, якщо ті називали ці варіанти з власної ініціативи.

Утім, підтримка політики на поширення української мови не дуже прояснює, чого саме хочуть респонденти, адже не зрозуміло, якого рівня її поширеності вони воліли б: до паритету з російською (якого в багатьох ділянках насправді й досі немає), до явної переваги чи, може, до повної монополії? Чіткої відповіді на це запитання навряд чи можна очікувати, зокрема, через соціальну неприйнятність радикальних варіантів відповіді, що їх багато респондентів, отже, не бажатимуть артикулювати, навіть якщо насправді воліли б. Але певне уявлення про масштаби бажаної українізації дає інше запитання: як «має розвиватися мовна ситуація в Україні в перспективі», тобто, на яку далекосяжну мету має орієнтуватися нинішня мовна політика? Тут респонденти теж роблять вибір головно між двома першими альтернативами, згідно з якими «українська мова має бути основною мовою в усіх сферах спілкування» та «Україна має бути двомовною країною» (переважання російської мови для більшості є неприйнятним чи, можливо, недоречним для висловлення незнайомому інтерв'юєрові). Як бачимо з табл. 2, у цій дилемі більшість респондентів також вибирають українізацію, а не двомовність, хоч її перевага не така велика, як для попереднього запитання. 2006 року, коли це запитання вперше поставлено в опитуванні центру «Громадська думка», двомовність навіть була популярнішою за українізацію [4]), 2012-го перевага українізаційної альтернативи становила менш як 10%, а 2017-го вона стала майже вдвічі привабливішою за свою конкурентку. В цьому випадку загальнонаціональної зміни також досягнуто насамперед за рахунок переорієнтації мешканців Півдня й особливо Сходу, велика частина (хоч усе ще явна меншість) яких нині надає перевагу поступовому утвердженню української мови як панівної в усіх сферах спілкування. Це саме та – вже давно зауважена в наукових працях [5] – невідповідність між власною мовною практикою багатьох громадян та їхніми перевагами щодо мовної ситуації в суспільстві, яка дає шанс на неконфронтаційне здійснення політики поширення української мови, що є головним



завданням нового мовного закону. З огляду на ці переваги закон цілком доречний, і змінювати його в жодному разі не варто.

Таблиця 2.

**Відповіді респондентів на запитання «Як, на Вашу думку, має розвиватися мовна ситуація в Україні в перспективі?»  
(КМІС, лютий 2012 та травень 2017; у відсотках)**

	Всі респонденти		Україномовні		Двомовні		Російськомовні	
	2012	2017	2012	2017	2012	2017	2012	2017
Українська мова має бути основною мовою в усіх сферах спілкування	50,3	60,1	81,1	86,0	46,8	50,5	12,9	20,7
Україна має бути двомовною країною	41,7	32,9	12,1	9,1	43,0	41,0	79,1	70,7
Російська мова має бути основною мовою в усіх сферах спілкування	1,9	1,9	0,1	0,3	1,8	2,8	4,2	3,8
ІНШЕ	0,1	0,6	0,2	0,1	0	1,2	0	1,1
ВАЖКО ВІДПОВІСТИ	6,0	4,5	6,5	4,4	8,5	4,6	3,8	3,6
	Захід		Центр		Південь		Схід	
	2012	2017	2012	2017	2012	2017	2012	2017
Українська мова має бути основною мовою в усіх сферах спілкування	86,2	90,7	67,7	71,3	23,7	32,4	10,3	24,4
Україна має бути двомовною країною	6,4	6,8	23,9	21,6	70,1	60,7	77,7	60,5
Російська мова має бути основною мовою в усіх сферах спілкування	0,3	0	0,2	1,3	4,6	3,3	5,1	4,5
ІНШЕ	0,5	0,2	0	0,5	0	0,2	0	2,3
ВАЖКО ВІДПОВІСТИ	6,6	2,3	8,2	5,3	2,6	3,3	6,8	8,3

***Вживання української мови в державних  
і недержавних закладах***

Оскільки розглянути вище запитання надто загальні, задля детальнішого з'ясування преференцій громадян треба запитувати про мововжиток у конкретних практиках. Опитування КМІС містили низку таких запитань, що стосувалися й державного, й приватного сектору. Зокрема, респондентів запитували про бажану для них мову документації та спілкування з громадянами в «державних закладах». Як бачимо з табл. 3 та 4, в обох випадках більшість загальнонаціональної вибірки висловилися за українську мову, особливо в документації, яку українські громадяни традиційно вважають більш регульованою, ніж усне спілкування, де багато хто вважає прийнятним, аби всі робили так, як їм зручно. На жаль, 2012 року ці запитання до анкети не внесено, тому відповіді 2017-го можна порівнювати лише з показниками 2014-го. За короткий час між цими опитуваннями підтримка вживання в документації саме української мови трохи зросла, насамперед за рахунок респондентів зі Сходу, серед яких у 2014 році майже не було прибічників цього варіанта, а через три роки їх стало аж третина. Цікавішою, однак, є інша істотна зміна в преференціях мешканців Сходу та Півдня, а також тих респондентів, які в повсякденному житті спілкуються переважно російською або двома мовами: серед них різко зменшилася підтримка варіанта «на вибір» і, відповідно, збільшилася прихильність до ведення документації «двома мовами». Можна побачити в цій зміні ліберальне розуміння належних стосунків між державою та громадянином, згідно з яким держава не може поводитися з громадянином на свій розсуд, а має забезпечити рівні права членам усіх (великих) груп, зокрема мовних. Проте можливе й інше тлумачення: якщо раніше російськомовні мешканці південно-східних областей не заперечували, щоб чиновники вели документацію лише російською мовою, яку, мабуть, вони здебільшого й вибирали б за відсутності чітких приписів, то тепер російсько-

мовці більше усвідомлюють важливість уживання в цій практиці української мови, але не бажають відмовитися й від близької та звичної їм російської. Якою мірою ці тлумачення відповідають дійсності, треба перевіряти в подальших дослідженнях, зокрема якісних, котрі дають кращу нагоду збагнути нюанси й суперечності уявлень різних людей.

Таблиця 3.

**Відповіді респондентів на запитання  
«Якою мовою, на Вашу думку, має вестися документація  
в державних закладах у Вашому місті (районі)?»  
(КМІС, вересень 2014 та травень 2017; у відсотках)**

	Всі респонденти		Україно-мовні		Двомовні		Російсько-мовні	
	2014	2017	2014	2017	2014	2017	2014	2017
Українською	62,8	67,5	92,5	90,3	54,0	58,6	28,7	33,4
Російською	5,9	1,0	0,2	0,1	2,3	0,6	15,3	3,3
Обома мовами	11,1	19,0	2,9	3,2	12,1	24,6	21,4	43,4
На вибір (українською або російською)	17,9	11,0	2,9	5,3	28,4	16,0	31,9	16,9
<b>ВАЖКО ВІДПОВІСТИ</b>	2,2	1,6	1,4	1,1	3,2	0,2	2,7	3,1
	Захід		Центр		Південь		Схід	
	2014	2017	2014	2017	2014	2017	2014	2017
Українською	96,9	96,3	76,0	79,9	47,5	40,3	6,8	32,3
Російською	0	0	0	0,4	8,8	2,8	23,6	1,1
Обома мовами	1,7	2,9	7,2	7,2	15,2	37,1	27,7	47,4
На вибір (українською або російською)	1,2	0,6	14,9	11,1	23,0	19,1	41,2	13,5
<b>ВАЖКО ВІДПОВІСТИ</b>	0,2	0,2	1,9	1,5	5,5	0,8	0,7	5,6

Утім, у документації державні заклади вживали лише чи переважно українську мову задовго до ухвалення нового закону,

зокрема й у південно-східних областях. Справжньою новацією закону 2019 року є чітка норма про обов'язкове вживання державної мови також в усному спілкуванні між чиновниками та громадянами, хай і зі збереженням можливості спілкування іншими мовами, якщо їх воліють громадяни й знають чиновники. Досі саме в цій практиці мововжиток чи не найбільше відхилився від правового статусу української мови як єдиної державної, а отже, згідно з тлумаченням Конституційного Суду ще від 1999 року, «обов'язкового засобу спілкування на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування» [6]. Адже російською чи почасти російською відбувалося спілкування не лише в містах Сходу та Півдня, де громадяни та держслужбовці воліли саме її, а й у містах і містечках інших регіонів, де чиновники нерідко ігнорували преференції україномовних громадян, які зазвичай мирилися з цим ігноруванням або навіть підлаштовувалися під чиновників. Наведені в табл. 4 відповіді респондентів на запитання про бажану мову спілкування в державних закладах у їхній місцевості демонструють, що поміж зручністю працівника та зручністю відвідувача члени всіх мовних і регіональних груп набагато частіше обирають другий варіант, і цей вибір таки можна кваліфікувати як ліберальне розуміння стосунків між державою та громадянами, хай і не конче цілком усвідомлене. Ба більше, між 2014 та 2017 роками російськомовці та мешканці Півдня стали істотно більше підтримувати вибір відвідувача, а серед мешканців Сходу значно зменшилася підтримка права вибору працівника закладу. До речі, за цей час преференції респондентів зі Сходу та Півдня зблизилися, бо перші стали більше схилитися до вживання української мови, яку раніше майже одноставно відкидали, а другі – до забезпечення права вибору відвідувачів. Водночас обидві ці групи стали менше підтримувати вживання російської мови, віддаючи перевагу українській чи можливості вибору відвідувачів. У загальнонаціональній вибірці значних змін не сталося: всі відмінності перебувають на межі похибки, крім хіба що зниження підтримки спілкування лише російською мовою.

Таблиця 4.

**Відповіді респондентів на запитання «Якою мовою, на Вашу думку, має відбуватися спілкування в державних закладах у Вашому місті (районі)?»  
(КМІС, вересень 2014 та травень 2017; у відсотках)**

	Всі респонденти		Україно-мовні		Двомовні		Російськомовні	
	2014	2017	2014	2017	2014	2017	2014	2017
Українською	56,1	59,0	89,1	86,6	43,0	41,3	19,9	23,8
Російською	5,2	2,1	0,1	0,1	0,6	2,0	14,4	6,2
На вибір працівника (українською або російською)	10,2	7,6	1,9	2,2	12,9	12,9	19,6	12,6
На вибір відвідувача (українською або російською)	27,0	29,5	8,1	10,2	41,5	43,5	44,0	53,0
ВАЖКО ВІДПОВІСТИ	1,5	1,8	0,8	0,9	2,0	0,4	2,1	4,4
	Захід		Центр		Південь		Схід	
	2014	2017	2014	2017	2014	2017	2014	2017
Українською	94,3	92,8	69,2	68,9	33,8	29,0	5,1	26,6
Російською	0	0,4	0,1	0,5	9,1	4,7	18,6	4,5
На вибір працівника (українською або російською)	1,4	0,8	6,3	5,8	13,7	14,0	26,4	12,7
На вибір відвідувача (українською або російською)	4,1	5,6	22,0	24,1	41,7	51,5	49,3	46,8
ВАЖКО ВІДПОВІСТИ	0,2	0,4	2,3	0,7	1,8	0,8	0,7	9,4

Відповіді на ще одне запитання парадоксальним чином демонструють дедалі більшу прихильність водночас до вживання української мови та до забезпечення права вибору громадян. У всіх трьох опитуваннях соціологи КМІСу цікавилися думкою респондентів про те, чи повинні державні службовці «відповідати українською мовою громадянам, які звернулися до них цією мовою», пропонуючи вибір між обов'язком на всій території України, обов'язком лише в тих місцевостях, де цією мовою говорить більшість населення, та правом службовців говорити так, як їм зручно. 2017 року аж 70% респондентів у загальнонаціональній вибірці висловилися за поширення цього обов'язку на всю територію країни – на 12% більше, ніж п'ять років до того, причому цю зміну забезпечила насамперед переорієнтація мешканців

Сходу та Півдня, серед яких тепер понад половину підтримує цю вимогу (істотно зросла також підтримка серед російськомовних і двомовних респондентів). Відповідно, зменшилася частка тих, хто вважає за доречне зробити пристосування до україномовних громадян обов'язковим лише там, де вони становлять більшість населення. Знову ж таки, рівень підтримки цього варіанта відповіді найбільше знизився на Півдні та Сході, мешканці яких, отже, стали більше готовими поширити обов'язок уживання української мови в державних установах і на власні населені пункти. Ця зміна, як видається, демонструє дедалі чіткіше усвідомлення, що право спілкуватися українською мовою громадяни мають на всій території України, а чиновники, отже, зобов'язані забезпечити можливість його реалізації. Адже лише один із восьми респондентів в опитуванні 2017 року заявив, що чиновники можуть відповідати на українську мову так, як їм зручно, й навіть у переважно російськомовних регіонах ця частка не перевищувала чверті.

Оскільки спілкування українською мовою з тими громадянами, які нею звертаються, не заперечує можливості спілкування російською з тими, хто воліє саме її, то це усвідомлення, в принципі, цілком сумісне з відзначеною вище настановою на право вибору відвідувачів, хоча для різних груп респондентів міра сумісності може бути різною. Можна припустити, що переважно російськомовні респонденти східних і південних областей, близько половини яких висловилися за право вибору, бажають, аби чиновники відповідали носіям кожної з двох мов так, як ті до них звертаються, а переважно україномовні мешканці Заходу та Центру, які надають перевагу спілкуванню в державних закладах українською, схильні наполягати лише на пристосуванні до цієї мови, не дбаючи про те, якою мовою відповідають на російську. В кожному разі, як загальнонаціональний обов'язок пристосування чиновників до російської мови розглядають, за даними 2017 року, лише 31% громадян (таблицю не наводитиму, щоб іще більше не переобтяжувати читачів). Навіть в окремих мовних і регіональних групах ця частка не перевищує 38% (для Півдня, тоді як на Сході вона становить лише 27%, а серед російськомовних респондентів – 30%). Переважна більшість членів кожної з цих груп воліє обмежити цей обов'язок переважно російськомовними місцевостями

або ж не накладати його взагалі, демонструючи таким чином дуже різні настанови щодо вживання української та російської мов, зумовлені їх неоднаковим правовим і суспільним статусом.

Таблиця 5.

**Відповіді респондентів на запитання «Як Ви вважаєте, чи повинні державні службовці відповідати українською мовою громадянам, які звернулися до них цією мовою?» (КМІС, лютий 2012 та травень 2017; у відсотках)**

	Так, на всій території України		Так, але лише в тих місцевостях, де цією мовою говорить більшість населення		Ні, вони можуть відповідати тією мовою, якою їм зручніше		ІНШЕ		ВАЖКО ВІДПОВІСТИ	
	2012	2017	2012	2017	2012	2017	2012	2017	2012	2017
Всі респонденти	58,4	70,1	20,0	14,6	14,3	12,7	0,6	0,2	6,6	2,4
Україномовні	82,7	86,8	9,2	8,0	3,6	3,3	0,2	0,2	4,2	1,6
Двомовні	47,9	63,8	21,8	18,6	19,3	14,1	1,0	0	10,0	3,6
Російськомовні	33,6	44,6	33,0	23,2	25,0	29,3	0,9	0,4	7,5	2,5
Захід	88,1	91,2	5,8	4,7	1,3	3,9	0,5	0	4,3	0,2
Центр	70,5	75,7	11,7	11,6	8,7	8,9	0,5	0,5	8,7	3,2
Південь	32,2	51,6	35,2	24,8	27,1	22,1	0,6	0	4,9	1,6
Схід	38,5	51,1	30,9	21,1	20,6	21,8	1,0	0	8,9	6,0

Але державними закладами новий закон не обмежується, вимагаючи вживання української також у низці недержавних практик, де має бути забезпечене право громадян спілкуватися цією мовою. Право держави регулювати мововжиток у приватному секторі є суперечливим питанням, на яке різні держави (та різні фахівці, що оцінюють їхню політику) відповідають по-різному. В багатьох новостворених і навіть деяких усталених державах переважає думка, що влада має підтримувати позиції мови, яка перебуває в несприятливому становищі (зокрема, внаслідок

ранішої дискримінації), не лише підтримчими заходами в державному секторі, а й певними обмеженнями на панування традиційно вживаних мов у недержавних ділянках. Такою думкою керувалися, зокрема, творці мовного законодавства Бельгії, Квебеку, Франції, а також балтійських країн, що мають подібну до України спадщину імперської русифікації [7]. Новий український закон про державну мову також установлює вимогу вживання української мови в різних недержавних практиках, застерігаючи водночас право вживання інших мов, якщо вони прийнятні для учасників відповідної взаємодії. Оскільки ця вимога набагато розширює коло людей, від яких можуть зажадати спілкуватися українською, вона може викликати більший спротив, ніж інші норми закону. Але якщо проти цієї норми заперечуватимуть надавці послуг у приватному секторі, то це не означає, що вона неприйнятна чи непотрібна для споживачів, – а саме їхнє право демократична держава має в цих ділянках захищати передусім.

Щоб з'ясувати думку населення щодо регулювання мововжитку в недержавних практиках, 2014 року я додав до запитання про обов'язок державних службовців відповідати українською мовою таке саме запитання про «працівників торгівлі та сфери послуг». У табл. 6 подано відповіді респондентів за 2014 та 2017 роки, які показують стрімке поширення думки про те, що цей обов'язок працівники вказаних ділянок повинні мати на всій території України. Якщо у 2014 році так уважало понад третину респондентів у загальнонаціональній вибірці, то у 2017 – вже понад половину, до того ж це збільшення відбулося в усіх мовних і регіональних групах. Відповідно, в усіх групах істотно, хай і неоднаково, зменшилася частка тих, хто вважає за доцільне обмежити обов'язок тими місцевостями, де українською мовою говорить більшість населення. Водночас тих, хто взагалі не бачить потреби накладати такий обов'язок, серед мешканців Центру та двомовних респондентів стало істотно менше, а серед російськомовних і південних, навпаки, більше. В кожному разі, російськомовці все ще переважно заперечують проти запровадження цього обов'язку в їхніх власних місцевостях, хоч і набагато менш рішуче, ніж раніше. Натомість україномовці майже одностайно



прагнуть поширити на приватний сектор ті самі загальнодержавні норми, що вже давно встановлені (хоч далеко не завжди виконуються) в державному. Водночас ті й інші мають досить подібну позицію щодо вживання російської мови, не вважаючи, що воно має бути для надавців послуг обов'язковим у спілкуванні з російськомовними клієнтами: встановлення такого обов'язку на всій території країни підтримали менш як чверть респондентів у всіх розглянутих групах. Утім, між двома опитуваннями ця частка в загальнонаціональній вибірці майже вдвічі зросла, і найбільше, хоч як не парадоксально, за рахунок україномовців та мешканців Заходу й Центру, які, очевидно, не бачать проблеми в тому, щоб надавці послуг задовольняли переваги не тільки україномовних, а й російськомовних клієнтів.

Таблиця 6.

**Відповіді респондентів на запитання «Як Ви вважаєте, чи повинні працівники торгівлі та сфери послуг відповідати українською мовою громадянам, які звернулися до них цією мовою?» (КМІС, вересень 2014 та травень 2017; у відсотках)**

	Так, на всій території України		Так, але лише в тих місцевостях, де цією мовою говорить більшість населення		Ні, вони можуть відповідати тією мовою, якою їм зручніше		Інше		Важко відповісти	
	2014	2017	2014	2017	2014	2017	2014	2017	2014	2017
Всі респонденти	34.4	54.0	30.0	16.4	29.8	25.6	0.2	0.4	5.5	3.6
Україномовні	54.2	71.2	22.7	13.8	17.1	12.1	0.1	0.2	5.9	2.7
Двомовні	22.3	47.5	29.7	16.2	39.7	30.5	0.3	0.4	8.0	5.3
Російськомовні	15.6	27.3	39.5	21.8	40.9	47.0	0.3	0.8	3.7	3.1
Захід	57.8	77.6	28.6	12.9	10.3	8.8	0	0.2	3.3	0.4
Центр	38.6	57.5	20.0	13.7	34.3	23.1	0	0.9	7.0	4.9
Південь	21.0	30.2	36.7	25.3	35.8	41.6	0.9	0.2	5.5	2.7
Схід	12.1	46.2	45.5	13.5	37.4	33.1	0	0	5.1	7.1

Як бачимо, громадська думка загалом прихильна до ідеї державного регулювання мововжитку в різних ділянках, яку втілює новоухвалений мовний закон. Більшість громадян підтримує не лише вживання саме української мови в державних закладах, а й установлення вимог щодо її вживання працівниками цих закладів, які мають забезпечити проголошене право громадян нею спілкуватися, до того ж ця підтримка міцнішає в усіх регіонах і всіх мовних групах. Ба більше, громадяни підтримують запровадження таких вимог не лише в державному, а й у приватному секторі, щодо якого рівень підтримки теж зростає серед усіх аналізованих категорій респондентів. Водночас носії всіх мов і мешканці всіх регіонів дедалі більше усвідомлюють, що право вибрати мову спілкування повинні мати громадяни, а не чиновники (та, як свідчать відповіді про обов'язок відповідати україномовцям їхньою мовою, не надавці послуг у приватному секторі). Втім, російськомовці з південно-східних регіонів усе ще здебільшого воліють ведення документації в державних закладах двома мовами, усного спілкування мовою на вибір відвідувача або працівника, а обов'язок уживання української близько половини з них воліє не накладати або обмежити місцевостями, де цією мовою говорить більшість населення. Дедалі більше підтримуючи розширення вжитку української мови, вони й далі не хочуть, аби воно привело до усунення російської. З іншого боку, навіть серед мешканців Півдня та Сходу популярність установлення обов'язку відповідати українською на всій території країни дедалі зростає, а прихильність до його обмеження україномовними місцевостями (тобто не їхніми) – падає. Таким чином, східняки хочуть загальнонаціональної (а не регіональної) політики й водночас можливості збереження російської мови для тих, хто її воліє, що суперечить більшості прагненню україномовців із Заходу та Центру забезпечити в усій країні єдиний мовний режим із перевагою української мови й без жодних гарантій для російської. Видається, що ці преференції можна примирити, дозволивши вживання російської в усіх частинах України, але за згодою сторін, а не з законодавчо закріпленого обов'язку, як для української.

*Регулювання мововжитку на телебаченні та радіо*

Ще одним важливим аспектом нового закону є встановлення чітких вимог щодо вживання української мови в ефірі телеканалів і радіостанцій. Хоча ці вимоги радикально змінюють законодавчу основу мовної політики в електронних мас-медіях, вони не є цілком новими. Норми щодо вживання української мови в цій ділянці встановлено ще на початку 1990-х років, але вони були нечіткими, а спеціальний орган для контролю за їх дотриманням – Національна рада з питань телебачення та радіомовлення – довгий час не мав достатніх повноважень і мотивації, щоб забезпечити їх дотримання. Після Помаранчевої революції ухвалено чіткіші норми щодо мінімальної частки державної мови (для загальнонаціональних мовників вона становила 75%), Національній раді надано більше повноважень і обрано її зорієнтований на українізацію склад, який поступово домігся від телеканалів і радіостанцій підвищення рівня української мови до встановленого законом мінімуму й навіть трохи вище [8]. Проте за президенства Віктора Януковича мовний закон 2012 року скасував регулювання мововжитку в телерадіопросторі, тож теле- й особливо радіомовники невдовзі суттєво знизили частку української мови, в окремих жанрах до всього лише кількох відсотків від загального обсягу. Демонстрована громадськими моніторингами явна маргіналізація української мови в цій ділянці стала одним із головних доказів необхідності поновити державне регулювання. Після падіння режиму Януковича ідею такого регулювання втілено спершу в так званих квотах української мови на радіо й телебаченні, запроваджених у 2016 – 2017 роках поправками до закону про телерадіомовлення, а потім у законі про державну мову, присвячені медійній ділянці статті якого посилалися на «квотні» норми галузевого закону. Тепер держава вимагає від загальнонаціональних мовників мінімум 75% української мови, а від регіональних – мінімум 60%, додатково обумовлюючи дотримання цього мінімуму також в окремих частинах доби, щоб україномовні продукти не можна було зосередити в непривабливий час [2, с. 205 – 206].

Чи підтримують громадяни таке регулювання? В табл. 7 подано відповіді респондентів в опитуваннях 2012 та 2017 років, яке показує суттєве зростання рівня підтримки за цей період і водночас обмеженість цього рівня, що виразно дисонує з переважною підтримкою державного втручання в інших ділянках. В останньому опитуванні всього третина громадян висловилася за встановлення вимог щодо частки української мови на всіх телеканалах і радіостанціях, і тільки на Заході та серед україномовців підтримка цієї опції перевищувала 50%. Навіть переважно україномовні мешканці Центру, які значною більшістю підтримали державне втручання задля поширення української мови, в цьому випадку налаштовані досить скептично, з показником підтримки приблизно на загальноукраїнському рівні. Майже чверть респондентів у всій вибірці вважають, що вимоги щодо української мови треба запроваджувати тільки на державних телеканалах і радіостанціях, а ще третина – що всі канали та станції мають визначати мову своїх програм самостійно. Частка тих, хто воліє хоч якогось регулювання в цій ділянці (або для всіх мовників, або тільки для державних) перевищує половину тільки серед україномовців і мешканців Заходу та Центру, тоді як в інших мовних і регіональних категоріях більшість респондентів заперечує проти будь-якого регулювання або не має певної позиції. Хоча за п'ять років між двома опитуваннями частка прибічників загального регулювання зростає аж на 9%, це зростання відбулося головню за рахунок зменшення частки невизначених респондентів, тоді як опонентів державного втручання не поменшало.

На мою думку, головна причина досить критичної налаштованості громадян до регулювання мововжитку в телерадіопросторі полягає в тому, що воно зазіхає на свободу їхнього вибору (прагнення забезпечити яку демонструють, зокрема, відповіді на запитання про мову спілкування в державних закладах та про мовні обов'язки службовців і надавців послуг). Тим часом очевидно, що забезпечити перевагу української мови чи бодай її паритет із російською без такого регулювання (або з регулюванням лише нечисленних і непопулярних державних мовників) не вийде.

Тому в цьому аспекті новий мовний закон суперечить преференціям громадян, але на це, здається, немає ради, тим паче, що самі ці преференції досить суперечливі, адже багато з тих, хто заперечує проти державного втручання, водночас хотів би чути більше української мови в суспільстві загалом і в ефірі зокрема.

Таблиця 7.

**Відповіді респондентів на запитання «Як Ви вважаєте, чи має держава встановлювати вимогу, щоб певна частина мовлення на телеканалах і радіостанціях проводилася українською мовою?» (КМІС, лютий 2012 та травень 2017; у відсотках)**

	Всі респонденти		Україномовні		Двомовні		Російськомовні	
	2012	2017	2012	2017	2012	2017	2012	2017
Так, на всіх телеканалах і радіостанціях	24.3	33.1	44.6	53.4	12.3	18.0	5.7	9.2
Так, але тільки на державних телеканалах і радіостанціях	25.4	22.9	23.0	17.4	29.4	26.9	25.9	27.3
Ні, вони повинні визначати мову своїх програм самостійно	33.4	32.6	17.3	16.8	39.7	40.3	50.3	55.1
ІНШЕ	1.2	0.5	1.2	0.4	0.3	1.0	1.7	0.4
ВАЖКО ВІДПОВІСТИ	15.7	10.9	14.0	11.9	18.3	11.1	16.3	8.0
	Захід		Центр		Південь		Схід	
	2012	2017	2012	2017	2012	2017	2012	2017
Так, на всіх телеканалах і радіостанціях	59.6	67.9	27.5	35.6	2.9	8.2	4.2	9.7
Так, але тільки на державних телеканалах і радіостанціях	22.6	11.5	28.1	22.3	28.7	27.3	17.4	37.3
Ні, вони повинні визначати мову своїх програм самостійно	8.6	14.6	26.8	25.9	50.6	54.7	49.8	42.9
ІНШЕ	0	0.4	1.7	0.6	1.1	0.6	1.7	0.4
ВАЖКО ВІДПОВІСТИ	9.1	5.6	16.0	15.6	14.6	9.2	26.8	9.7

### *Мова освіти*

Мова освіти опинилась у фокусі уваги відразу після ухвалення у вересні 2017 року нового закону про освіту, мовна стаття якого передбачала різке звуження обсягу вживання меншинних мов на користь державної. Зокрема, йшлося про переведення шкіл, де досі всі предмети викладали відповідними мовами меншин, на викладання після початкових класів переважно українською, а в раніше російськомовних школах – лише українською (за винятком російської та чужих мов як предметів). Адже можливість викладання частини предметів іншими мовами надано лише офіційним мовам ЄС, що в Україні означає угорську, румунську й кілька інших мов, якими навчається набагато менше учнів, ніж російською. Хоча угорській і румунській меншинам надано кращі умови, ніж іншим, саме вони – та уряди їхніх «етнічних батьківщин» – найрішучіше протестували проти нового закону, який позбавив їх змоги повністю надавати своїм дітям середню освіту меншиною мовою. Оскільки угорські протести завдали шкоди не лише двостороннім стосункам, а й інтеграції України в західні структури, український уряд намагався врегулювати ситуацію за допомогою Венеційської комісії, пославши ухвалений закон їй на експертизу й пообіцявши виконати її рекомендації. В грудні 2017 року комісія рекомендувала продовжити перехідний період запровадження нових норм, поставити російську мову в таке саме становище, як мови інших меншин, та звільнити приватні заклади від тих вимог, які встановлюються для державних. Але угорська влада не погодилася з такою м'якою критикою, натомість українське міністерство освіти вирішило виконати тільки першу рекомендацію, але й на її виконання в парламенті забракло голосів [9; 10]. Закон про державну мову просто продублював мовну статтю закону про освіту, підтримавши таким чином курс на дальшу українізацію, але залишивши нерозв'язаними проблеми виконання рекомендацій Венеційської комісії, невдоволення меншин звуженням обсягу їхніх мов та міждержавного конфлікту з Угорщиною.

Наскільки мені відомо, результатів соціологічних опитувань, які чітко показали б ступінь підтримки запроваджених мовних змін в освіті, немає, тим паче за різні роки, щоб простежити зміну цього ступеня з часом. Опитування, яке провів 2018 року Інститут економічних досліджень і політичних консультацій, обмежувалося окремими районами трьох областей і охоплювало переважно членів національних меншин, які там компактно живуть. До того ж можна сумніватися, чи респонденти добре розуміли запитання про те, як вони оцінюють «впровадження статті 7 закону про освіту в практику освітнього процесу», тобто чи знали вони, в чому саме полягають норми тієї статті [10, с. 16–33]. До ухвалення закону про освіту соціологи не могли питати не тільки про ставлення до його норм, а й про ставлення до переходу на змішаний мовний режим у школах із викладанням меншинними мовами, яке тоді здавалося непорушним. КМІС довгий час цікавився думкою респондентів лише про доцільність викладання російської мови як предмета в україномовних школах, і це питання ввійшло також до трьох опитувань, аналізованих у цій статті. Порівняння відповідей респондентів за різні роки показує дедалі меншу зацікавленість у цьому предметі: якщо 2012 року 46% респондентів у всій вибірці вважали, що російську треба обов'язково викладати на всій території України, то 2017-го такої думки дотримувалися лише 30%. Натомість удвоє – від 21% до 40% відповіли, що російську мову треба викладати «тільки в тих школах, де цього бажають батьки учнів». Ще 23% підтримали проміжний варіант: обов'язкове викладання «тільки в тих місцевостях, де цією мовою говорить більшість населення». Навіть серед російськомовців та мешканців Півдня й Сходу за обов'язкове викладання в усій Україні висловилося менш як половина, а майже чверть виступали за право вибору батьків. Можна припустити, що зниження рівня підтримки обов'язкового викладання російської мови почасти є реакцією на російську агресію, одним із напрямів руху «геть від Москви». Водночас воно може відбивати також прагматичне уявлення, що в переважно російськомовних регіонах батьки все одно захочуть викладання найуживанішої мови, а україномовній частині країни накидати її як обов'язкову не варто.

Проте це запитання не має безпосереднього стосунку до головної зміни, яку запровадили закони про освіту й про державну мову, а саме – до запровадження української замість російської (та інших мов меншин) для викладання більшості предметів. Краще уявлення про ставлення до цієї зміни дають відповіді на запитання про те, «якою повинна бути державна політика стосовно викладання української мови в російськомовних школах», котре я вніс до анкети 2014 року, але, на жаль, не повторив 2017-го. Як можна бачити з табл. 8, половина всіх респондентів уважала, що українська мова в тих школах має викладатися «як предмет у тому самому обсязі, що й російська мова», яка є в тих школах мовою викладання переважної більшості предметів. Прикметно, що серед російськомовців цьому варіантові надали перевагу 60%, а серед мешканців Сходу – аж дві третини. Думку про те, що обсяг викладання української має бути меншим, ніж російської, поділяли 5% усіх респондентів, 11% російськомовців і 18% східняків. Водночас майже третина респондентів у загальнонаціональній вибірці вибрали варіант, подібний до того, який передбачено новим законом про освіту: що українську мову «треба не лише викладати як предмет, а й викладати нею деякі інші предмети». Серед україномовців і західняків його підтримали аж 40%, і лише на Сході рівень підтримки виявився набагато нижчим від загальнонаціонального, але й там кожен п'ятий погоджувався, що роль української мови в російськомовних школах не має обмежуватися викладанням її як предмета. За п'ять років від того опитування популярність цієї думки, напевно, зросла, як зросла підтримка українізаційних заходів у багатьох інших ділянках. Утім, згідно з новим законом у російськомовних школах викладатимуть українською не деякі предмети, а майже всі, а таку радикальну зміну російськомовні респонденти, мабуть, підтримуватимуть менше, ніж помірковану. Тому можна припустити, що новий мовний режим у школах, де раніше викладали тільки російською або мовами інших меншин, велика частина населення схвалюватиме, але навряд чи це буде більшість. А серед російськомовців більшість майже напевно заперечуватиме, принаймні попервах.



Таблиця 8.

**Відповіді респондентів на запитання «Якою, на Вашу думку, повинна бути державна політика стосовно викладання української мови в російськомовних школах?» (КМІС, вересень 2014; у відсотках)**

Українська мова повинна викладатися:	Всі респ.	Укр-мовні	Дво-мовні	Рос-мовні	Захід	Центр	Південь	Схід
як предмет у тому ж обсязі, що й російська мова	50,2	40,4	53,3	60,6	46,3	40,1	58,0	67,6
як предмет у меншому обсязі, ніж російська мова	7,7	5,3	9,2	10,5	6,0	6,5	4,9	17,6
її треба не лише викладати як предмет, а й викладати нею деякі інші предмети	31,7	40,4	29,5	21,5	41,1	36,4	29,0	11,5
ЇЇ НЕ ТРЕБА ВИКЛАДАТИ ВЗАГАЛІ	0,6	0,2	0,9	1,1	0	0,7	0,7	1,0
ВАЖКО ВІДПОВІСТИ	9,8	13,7	7,2	6,3	6,7	16,3	7,5	2,4

**Висновки**

Аналіз преференцій різних частин населення України щодо мовної політики держави показав, що більшість громадян загалом підтримують ключові аспекти нового закону про державну мову, тому твердження про потребу скасувати закон з огляду на думку громадян є хибними в кращому разі й облудними в гіршому. Найвиразніше ця підтримка виявляється у відповідях на запитання щодо мововжитку в державних закладах: переважна більшість підтримує не лише вживання насамперед української мови в документації та усному спілкуванні між працівниками й відвідувачами, а й накладання на перших обов'язку відповідати другим

українською, якщо ті нею звертаються. Мало того, понад половину респондентів вважають, що пристосування до української мови має бути обов'язком і для працівників недержавної сфери послуг, і то на всій території України. Водночас велика частина респондентів воліє, щоб відвідувачі державних закладів могли самі вибирати мову спілкування з працівниками закладів, а нижчий, ніж для державного сектору, рівень підтримки обов'язку відповідати українською в сфері послуг наводить на думку, що право вибору в тій сфері для багатьох іще важливіше. Крім того, серед переважно російськомовних мешканців Сходу та Півдня підтримка вживання саме української мови істотно слабша, ніж загалом в Україні, а прихильність до вибору громадян – істотно сильніша. Хоча після початку російської агресії російськомовці набагато більше підтримують уживання української мови в різних ділянках, вони все одно хочуть мати право вживати також рідну та звичну російську. В цьому сенсі новий мовний закон, який дозволяє російську й інші мови лише за згодою сторін, але не згідно з чіткими нормами, відповідає побажанням російськомовних громадян не повною мірою.

У двох інших аспектах нового закону його невідповідність преференціям громадян іще суттєвіша. Державне регулювання мововжитку на телебаченні й радіо з метою забезпечити певну частку української мови та перехід до викладання українською мовою частини предметів у школах, де раніше все викладалося російською, підтримала приблизно третина всіх респондентів, а на Сході й Півдні – набагато менше. Головна причина критичного ставлення до цих норм, на мою думку, полягає в тому, що вони зазіхають на свободу мовного вибору громадян, тобто право вибирати не лише українську, а й російську чи, можливо, інші мови меншин. Тимчасом ухвалені після Євромайдану законодавчі норми в мовній ділянці ще більше обмежили вибір громадян, установивши досить високий мінімум української мови в ефірі телеканалів і радіостанцій та звівши роль російської в колись цілком російськомовних школах до викладання її як предмета. Якщо в першому випадку це можна виправдати необхідністю

подолати маргіналізацію української мови, що без державної підтримки програє в ринковому змаганні з традиційно панівною російською, то в другому повне вилучення російської стало радше радикальним виявом постмайданної настанови великої частини політикуму й суспільства на якнайшвидший рух «геть від Москви». Хоч воно поки що не спричинилося до помітних протестів, це вилучення не сприяє ані національній єдності, ані міжнародній репутації України як держави, що дбає про права людини загалом і меншин зокрема.

З погляду національної єдності й прав людини було б доцільно, як рекомендувала Венеційська комісія, зрівняти російську з мовами інших меншин, тобто дозволити викладання нею частини предметів, яку мала б вибирати адміністрація школи разом із батьками учнів (в установлених міністерством освіти межах, що забезпечували б належне знання української). А для забезпечення громадянам вибору мови в інших ділянках, де вони його прагнуть, зокрема в спілкуванні з державними службовцями й надавцями послуг, найкраще було б надати російській мові спеціального статусу в переважно російськомовних регіонах чи окремих місцевостях, який відрізняв би території з обов'язком уживати обидві мови від тих, де обов'язковою є тільки українська. Така модель «асиметричної територіалізації» мовних прав застосовується, зокрема, в Іспанії, де кастильська (іспанська) мова вживається в усій країні, а каталонська, баскська та галісійська – лише в однойменних автономних частинах [11]. На жаль, шанс на неконфронтаційне запровадження такої моделі в Україні було змарновано за часів Януковича недемократичною спробою накинути її сумнозвісним законом Ківалова-Колесніченка без урахування позиції політичних сил, що представляють україномовне населення, та без законодавчих механізмів реального забезпечення прав цього населення й позицій української мови як національної [12]. А після російської агресії велика й дуже активна частина населення пов'язує ідею офіційного статусу російської чи якоїсь іншої мови з загрозою автономізму й сепаратизму, тому спроба її реалізації викликала би рішучі протести й ескалацію

суспільної напруги. А отже, найближчим часом можна радше очікувати поміркованого підходу до виконання окремих норм закону про державну мову, який не перешкоджатиме вживанню інших мов там, де є потреба й можливість, а також законодавчого закріплення права на вживання меншинних мов у майбутньому законі про національні меншини та, можливо, в деяких змінах закону про освіту. Втім, поблажливість у виконанні мовного закону може обернутися вживанням російської мови не поряд з українською, а замість неї (тобто вибором не громадян, а чиновників чи надавців послуг), що звело б нанівець покладений в основу закону намір позбутися порушення прав україномовців. Бажано все-таки було б досягти законодавчого компромісу між інтересами ключових мовних груп і відтак його неухильно дотримуватися, але досвід пострадянської України налаштовує на песимізм і щодо першого, й щодо другого.

---

1. Чого очікують українці в перші 100 днів президента – соціопитування // Главком. 2019. 16 квітня. URL: <https://glavcom.ua/country/society/chogo-ochikuyut-ukrajinci-v-pershi-100-dniv-prezidenta-socopituvannya-586574.html>.

2. Кулик В. Державна політика та громадська думка щодо пам'яті й мови в Україні після Євромайдану // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2017. Вип. 5-6 (91-92).

3. Зеленський висловився щодо закону про мову // Українська правда. 2019. 25 квітня. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2019/04/25/7213557/>.

4. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз і рекомендації / за ред. Ю. Бестерс-Дільгер. 2-ге вид. Київ, 2010. С. 359.

5. Див., наприклад: Kulyk V. Language policy in Ukraine: What people want the state to do // East European Politics and Societies. 2013. Vol. 27. No. 2. P. 295; Кулик В. Еволюція мовних уявлень і настанов українських громадян за останнє десятиліття // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2015. Вип. 4(78). С. 169.

6. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 51 народного депутата України про офіційне

тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови... 1999. 14 грудня. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-99>.

7. Див., наприклад: McRae K.D. Conflict and Compromise in Multilingual Societies: Belgium. Waterloo, 1986. P. 261–269; Jacob J.E., Gordon D.C. Language policy in France // Language Policy and National Unity / Ed. By W.R. Beer, J.E. Jacob. Totowa, 1986. P. 119–120; Як держава захищає мову. Досвід Литви // texty.org.ua. 2014. 4 червня. URL: [http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/53955/Jak\\_derzhava\\_zahyshhaje\\_movu\\_Dosvid\\_Lytv](http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/53955/Jak_derzhava_zahyshhaje_movu_Dosvid_Lytv).

8. Kulyk V. Language policy in the Ukrainian media: authorities, producers, and consumers // Europe-Asia Studies. 2013. Vol. 65. No. 7. P. 1422–1429; Кулик В. Мовна політика та суспільні настанови щодо неї після Помаранчевої революції // Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз і рекомендації / за ред. Ю. Бестерс-Дільгер. 2-ге вид. Київ, 2010. С. 27–29.

9. Kulyk V. Ukraine's 2017 education law incites international controversy over language stipulation // PONARS Eurasia memo no. 525. 2018. April. URL: <http://www.ponarseurasia.org/node/9716>.

10. Коссе І. Якою мовою вчити в школі? Ставлення учасників освітнього процесу до законодавчих змін щодо мови викладання (на прикладі окремих районів Закарпатської, Чернівецької та Одеської областей). Київ, 2019. С. 4–9. URL: [https://www.slideshare.net/IER\\_Kyiv/ss-136099522](https://www.slideshare.net/IER_Kyiv/ss-136099522).

11. Rial J. Spain: Regional languages in a lingua franca dominant state // Language Policy and National Unity / Ed. By W.R. Beer, J.E. Jacob. Totowa, 1986. P. 102–104; Moreno L. Ethnoterritorial concurrence in multinational societies: The Spanish *comunidades autónomas* // Multinational democracies / Ed. by A.-G. Gagnon, C. Tilly. Cambridge, 2001. P. 201–221.

12. Кулик В. Чому законопроект Колесніченка не веде до розв'язання мовної проблеми // Українська правда. 2012. 4 червня. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2012/06/4/6965668/>; Kulyk V. Language policy in Ukraine. P. 296–304.